

Ольга Скороход
(Україна)

ГРОШОВИЙ ОБІГ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У другій половині XVI ст. на авансцену політичного і соціально-економічного життя Східної Європи рішуче виступила нова мілітарна та ретельно організована сила – українське козацтво. Вивчення політичних і правових механізмів життєдіяльності Запорозької Січі свідчить, що вона мала усі ознаки державності: власну територію, чітко визначені кордони, урядову інституцію – Кіш, міцні та добре організовані збройні сили, національну символіку – прапор, герб, січову печатку. Козацька республіка мала й свою державну скарбницю – Військовий скарб. В такому контексті цілком логічно видається постановка питання – які ж гроші перебували в обігу на Січі. Питання монетної справи, грошового обігу та історії грошей у Російській імперії й Україні, як її складовій, знайшли певне відображення у різноплановій за жанрами та формою літературі, однак питання історії грошового обігу у конкретних регіонах, а саме на території Запорозької Січі ще не знайшли достатнього висвітлення. Метою нашої розвідки є визначення стану розробки вказаної проблеми.

Опрацьовану нами літературу вважаємо за доцільне умовно розділити на три великі групи: 1) нариси економічної історії України; 2) праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії; 3) роботи, що безпосередньо стосуються питань економіки, фінансової системи, грошового обігу на Січі; 4) праці з проблеми карбування власної монети окремими гетьманами.

Перша група репрезентована навчальним посібником «Економічна історія України і світу» [1], в якому описано господарство і фінанси Запорожжя періоду Нової Січі. Автори відзначають, що фінансовий стан Коша дуже залежав від припливу легко ліквідних активів: золота й срібла, а також дорогоцінних посуду, зброї, тканини, килимів, коней і худоби. Запорізька Січ не мала власної банківської і грошової системи – в обігу ходили гроші різних країн. Через відсутність власної валюти Січ іноді переживала «голод» готівки, що звичайно супроводжувалося великим попитом на гроші. На Січі велись досить значні кредитні операції і продаж цінностей з відстрочкою платежу. Нормальним процентом на позичений капітал визнавали 12,5%, а здебільшого вимагали «на всякий тиждень по рублю» [1, 154]. Отже, Січ знала різні форми кредитних операцій та угод на передачу в тимчасове користування майна й матеріальних цінностей. Існував на Запоріжжі й державний кредит. Таким чином, фінансовий і взагалі державний устрій Запорізької Січі складався в процесі самостійного розвитку українського суспільства, і був, без сумніву, продуктом міжнародних впливів, про що ще йтиме мова нижче. Аналогічні висновки містяться у нарисі з історії господарства Г. Лановика [2], який на додаток описав схему функціонування державного кредиту на Запорожжі: у 1770 р. Кіш позичив «із військової суми» різним купцям більше 1000 крб. Вчений зазначає, що Січ завжди залишалась економічною структурою, яка значною мірою забезпечувалась продукцією власних промислів й господарювання на власній території (у Вольностях запорозьких козаків). Разом з тим Січ не була і замкненою

державою. Маючи лишки одних благ і нестачу інших, вона вела активну зовнішню торгівлю [2, 186].

До другої групи належить праця Миколи Котляра [3], який першим у радянській історичній науці узагальнив історію монетного обігу на українських землях, використовуючи відомості писемних джерел. У своїй монографії вчений приділив окремий підрозділ особливостям грошового обігу на Запоріжжі у XVIII ст. [3, 219-222]. Використовуючи архівні дані М. Котляр дійшов висновку, що монетний обіг Січі відрізнявся від обігу інших регіонів України більшою участю у ньому турецьких і татарських монет, що було пов'язано із тісними торговельними контактами запорожців із Кримським ханством та Османською імперією. Іншою особливістю була наявність великої кількості фальшованих російських монет, особливо з 40-х рр. XVIII ст., що свідчить про перевагу російської монети над іноземною на запорозькому ринку [3, 222].

Професор Роберт Тхоржевський [4] підготував навчальний посібник, в якому розглядаються питання становлення і розвитку грошових систем, які були в обігу на території сучасної України з давніх часів до сучасності. Зокрема, вченим охарактеризовано гроші в Запорізькій Січі у другій половині XVI – кінці XVIII ст., тобто охоплено значно більший період історії монетного обігу в козацькому середовищі та на Січі, ніж у вищевказаних роботах. При цьому Р. Тхоржевський відмічає відсутність праць з історії грошей на Запоріжжі. Дослідник проаналізував знахідки монет в козацьких гаманцях на місці битви під Берестечком – на першому місці за кількістю монети з Прибалтійських країн [4, 67].

У підручнику з історії грошей та банківництва [5] за редакцією І. Скоморович та ін. указано, що у XVII ст. у Запорізькій Січі в обігу перебували півторагрошовики (чехи), орти, шеляги, шостаки. Так тривало до середини XVII ст., поки не почалися значні зміни у грошовому обігу Речі Посполитої та Московської держави. Стосовно XVIII ст. автори помилково вказують, що на Запоріжжі курсували турецькі піастри, які називались левами або левками, подібно до голландських левендальдерів. Дану тезу ввів до наукового обігу А. Єршов ще в 1929 р. [6], а згодом її спростував М. Котляр [7]. Грошовий обіг у середовищі українського козацтва XVII ст. описала Олена Андрєєва [8], приділивши при цьому значну увагу історіографії проблеми власної грошової одиниці Гетьманщини [8, 42]. Фінансову систему українських земель, в тому числі і Війська Запорозького Низового описано в монографії професора Василя Орлика [9, 45-48].

Третю групу відкриває дисертація Олександра Міруценка «Економічна політика російського уряду на Запоріжжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.)» [10], у третьому розділі якої між іншим аналізується грошовий обіг на території Вольностей. Серед питань, що стосувались торговельних відносин Січі та російського уряду учений відзначає заборону торгувати запорожцям за кримські мідні гроші. У січні 1756 р. кошовий Г. Федоров у донесенні до Київської губернської канцелярії вказував про проблеми у розрахунках з кримськими купцями і погіршення якості монети. О. Мірученко наводить наступні факти: російський уряд в екстракті 10 квітня 1756 р. дозволяв вивіз мідних грошей та ввіз золотих та срібних, це призводило до накопичення мідної монети на Січі, що заважало її торговельним зв'язкам як з Кримом, так і з Російською імперією та Гетьманщиною [10, 13].

Більш детально юридичні засади торговельної діяльності запорожців дослідив

Віталій Горобець [11], детально проаналізувавши грошові кризи на Січі. Так, він пише, що зміна центральної влади в Криму супроводжувалась певного роду традицією, яка полягала у тому, що кожний новий хан чеканив свою власну монету й накладав заборону на монети попередників. На заміну старих башликів на нові було дано дуже мало часу, протягом якого запорозькі купці не впоралися, що призвело до кризи 1763 р. Криза була позитивно вирішена для запорожців, що пояснюється, скоріше не симпатією хана до козацтва, а зацікавленістю Криму у вигідних торговельних зв'язках із Запоріжжям.

Окреме місце в історіографії грошового обігу Січі займають публікації з історії фінансової та митної систем козацької твердині. Так, впливом Заходу на фінансові інституції Січі перейнявся Володимир Андрущенко [12]. Серед грошей, що обертались на Січі, він відзначає російські червінці, турецькі леви, австрійські та голландські талери. Дослідник, як і попередні автори, підкреслив, що через відсутність власної грошової одиниці Кіш інколи переживав нестачу готівки. У зв'язку з цим грошовита січова старшина вела досить значні кредитні операції [12, 7]. Климентій Гальський та Сергій Трусов у своєму дослідженні податкової та митної справи у Запорозькій Січі [13] вказали, що поруч з талерами в грошовому обігу на Січі використовувалися польські злоті, російські рублі, італійські дукати, німецькі гульдени, кримські башлики.

Джерелознавче дослідження Михайла Орлика [14] про архів Коша Нової Січі також містить ряд документальних свідчень щодо обігу грошей як на території Коша, так і на південноукраїнському регіону загалом в період існування тут козацької фортеці. Автором підтверджено курсування тут як російських монет, так і монет інших держав. Надзвичайно інформативними є повідомлення Володимира Шалобудова [15; 16; 17] про археологічні знахідки монет з розкопок Богородицької фортеці (суч. Дніпропетровська обл.).

Проблемою карбування монети українськими гетьманами перейнялись вчені ще на початку ХХ ст. Так, академік Михайло Слабченко припустив, що подібні проекти мали суттєве підґрунтя [18, 105-111]. Науковця підтримали академік Іван Крип'якевич [19] та Ілля Борщак [20]. Їх опонентами були Валентин Шугаєвський [21] та академік Михайло Покровський [22]. Сучасній нумізматиці невідомі знахідки монет Богдана Хмельницького та інших гетьманів, однак фахівці говорять про можливість кустарних підробок. На думку Василя Зайцева, продукція підпільної гетьманської майстерні представляла собою підробки шведських драйпекерів королеви Христини (1632-1654) [23, 178-181]. В. Нечитайло припускає, що також підроблялись адміністрацією гетьмана Б. Хмельницького дрібні білонні монети Речі Посполитої [24, 224-225], аналогічною діяльністю відзначилось правління й інших гетьманів – П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола [25, 11]. Сучасний український дослідник Андрій Бойко-Гагарін переконаний, що пошуки сучасними нумізматами «гетьманських» монет серед кустарних підробок є помилковими. Згідно його переконань, монети, карбовані від імені українських гетьманів у ХVII ст. необхідно шукати серед високоякісних імітацій польсько-литовських монет середніх номіналів [26, 21].

Підсумовуючи нашу розвідку зазначимо, що історія грошового обігу на території Запорозької Січі не залишилася поза фокусом наукових студій. Найбільш вивченим у цьому плані є період Нової Січі, в той час як більш рання доба описується виключно

поверхово. У фокусі історіописання опинилась також проблема карбування власної монети окремими гетьманами. Разом з тим варто відзначити відсутність спеціальних публікацій з історії курсування монет на Запорозжжі та історіографії цього питання, що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Царенко О. М., Захарчук А.С., *Економічна історія України і світу*: Начальний посібник. – Суми : Університетська книга, 2000. – 310 с.
2. Лановик Г. В., *Історія господарства. Україна і світ*. – К.: Либідь, 1997.
3. Котляр М. Ф., *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст.* – К., 1981.
4. Тхоржевський Р. Й., *Нариси з Історії грошей в Україні: (З давніх часів до сучасності)*: Навч. посібник для економічн. та історичн. фак. вузів / Роберт Тхоржевський. - Тернопіль : Вид-во Карп'юка, 1999. - 237 с.
5. Скоморович І. Г., *Історія грошей і банківництва*: Підручник / Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й., Швець В.С., Шуст Р.Й.. – К.: Атіка, 2004. – 339с.
6. Єршов А., *До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст.* // Записки історичної секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32.
7. Котляр М. Ф., *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. – К., 1971. – С.109.
8. Андрєєва О. В., *Грошовий обіг в системі політико-економічних відносин України (IX-XX ст.):* Навчально-методичний посібник для самостійної та індивідуальної роботи студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання – К.: ДЕТУТ, 2010, – 87 с.
9. Орлик В., *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
10. Мірущенко О., П. *Економічна політика російського уряду на Запорозжжі періоду Нової Січі (1734–1775 рр.):* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
11. Горобець В., *Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 21. – К., 2010. – С. 101-117.
12. Андрущенко А., *Вплив заходу на фінансові інституції Запорозької Січі в XVII-XVIII ст.* // Історія грошей в Україні з давніх часів до сучасності: зб. наук. матеріалів Другої і Третьої Міжнародних наук.-практ. конф. ТАНГ (1999, 2000 рр.). - Т.: Економічна думка, 2001. – С.6-7.
13. Гальський К., Трусов С., *Податкова та митна справа у Запорозькій Січі* // Вісник. Право знати все про податки і збори. – 2013. – №15.
14. Орлик М., *Архів Коши Нової Запорізької Січі як джерело до вивчення історії грошового обігу на Півдні України (1756-1775 рр.)* // Pieniądz a propaganda. Wspólne dziedzictwo Europy. Studia i Materiały. – Augustow – Warszawa, 2015. – s.247-249.
15. Шалобудов В. Н., *Находки монет на території Богородицької фортеці* // Проблеми археології Подніпров'я. – Д, 2002. – С.123-134.
16. Шалобудов В., *Нумізматичні колекції з містечка Самарь-Богородицької фортеці* // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип.15. – С.62-68.
17. Шалобудов В. М., *Підсумки обробки нумізматичних знахідок з нижнього Присамар'я* // Вісник Дніпропетровського університету. – №6. – Серія: Історія та археологія. – 2007. – Вип.15. – С.214-226.
18. Слабченко М., *Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны* / М. Слабченко. – Одесса. – 1923. – Т. 3.ч.1.
19. Крип'якевич І. П., *Монети Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка* / І.П.Крип'якевич // Стара Україна. – 1924. – №1. – С. 11.
20. Борщак І., *Franco-Ukrainica XVII-XIX вв.* / І. Борщак // Стара Україна. – 1924. – № 7-8. – С. 114.
21. Шугаєвський В., *До питання про грошовий обіг в Україні в XVII віці (Чи була в Україні власна монета?)* / В.Шугаєвський // ЗІС ВУАН. – 1925. – Т.19. – С. 55-61
22. Петровський М., *Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького?* / М.Петровський // ЗІС ВУАН. – 1925. – Т.19. – С. 120-123.
23. Зайцев В., *К вопросу о монетах Богдана Хмельницкого* / В.В.Зайцев // Крыніцазнаўства і спецыяльна гістарычныя дысцыпліны, Навуковы зборні. – Вып. 4. – Мінск, БДУ. – 2008. – С. 178-181.

24. Нечитайло В. В., *Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. Хмельницького* / Нечитайло В.В.: Міжнародна практична конференція «Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність» (Львів, 14-15 травня, 2004). – Львів. – 2004. – С. 224-225.

25. Нечитайло В. В., *Каталог монет України періоду козащини XV-XVIII ст.* / В.В.Нечитайло. – Київ. – 2001. – 66 с.

26. Бойко-Гагарин А. С., *К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет* // VIII Богданівські читання, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014 – С. 118-122.

Грошовий обіг запорозької січі: історіографія Резюме

У статті зроблено спробу окреслити стан наукової розробки проблеми грошового обігу та території Запорозької Січі. Розглянуто нариси економічної історії України; праці із загальної історії грошей, грошового обігу українських земель, Російської імперії; а також роботи, що безпосередньо стосуються питань економіки, фінансової системи, грошового обігу на Січі. Автором з'ясовано, що найбільш вивченим періодом курсування грошей на Запорозжжі є часи Нової Січі, а інші етапи описуються в наукових працях виключно поверхово. Окреслено подальші перспективні напрямки у студіюванні вказаної проблеми – самостійне ґрунтовне дослідження з історії грошового обігу на Запорозькій Січі, вивчення історіографії проблеми та характеристика корпусу джерел для її вивчення.

Money turnover sich: historiography Summary

The article attempts to outline the state of scientific development of the problem of monetary on Zaporizhian Sich. The works of Ukrainian economic history; works of general history of money, of the monetary of Ukrainian lands and Russian empire; and works directly related to economics, financial system, money of Zaporizhian Sich are considered in the article. The author found that the most studied period of monetary on Zaporozhian Sich is during New Sich, and other stages are described in scientific works extremely superficial. The promising areas of further study of this problem are outlined: the detailed research on the history of money circulation in the Zaporizhian Sich, learning the historiography of the problem and characteristic sources for its study.